

Endülüs'te Bir Tabip Ailesi: Benî Zühr

Geliş Tarihi: 01/05/2020

Kabul Tarihi: 25/06/2020

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Atıf Bilgisi: Adıgüzel, Cumhur Ersin, “Endülüs'te Bir Tabip Ailesi: Benî Zühr”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.1, Haziran 2020, ss. 137- 151.

Cumhur Ersin ADIGÜZEL*

Öz

Ortaçağ'da İslâm dünyasında tıp alanındaki çalışmalarla öne çıkan bölgelerden biri Endülüs'tür. Tıp alanında özellikle IV/X-VI/XII. yüzyıllarda önemli gelişmelerin kaydedildiği Endülüs'te yaklaşık sekiz yüzyıl devam eden İslâm hakimiyeti boyunca Kurtuba (Córdoba), Tuleytula (Toledo), İsbiliye (Sevilla) ve Gırnata (Granada) gibi şehirler tıp çalışmalarıyla öne çıkmış ve bu şehirlerde çok sayıda tabip yetişmiştir. Teorik tıp bilgisiyle uygulama tecrübelerini birleştiren tabiplerin tüm bu birikimlerini çocuklarına aktarmalarının sonucu olarak tabiplik çoğu zaman bir aile mesleği haline gelmiştir. Endülüs'e gelerek Kurtuba'ya yerleşen Harranlı tabip Yunus b. Ahmed ve kendisi gibi tabip olarak meşhur olan oğulları Ahmed b. Yunus ve Ömer b. Yunus bu durumun Endülüs'teki ilk meşhur örneklerinden biridir. Endülüs'te tıp alanında devam eden çalışmaların sonucu olarak teorik tıp bilgisiyle uygulama tecrübeleri aile içerisinde aktarılmış ve Endülüslü tabip aileler ortaya çıkmıştır. Bu alanda Endülüs'te meşhur olan aileler arasında özellikle İsbiliyeli Benî Zühr ailesi, birkaç kuşak boyunca hekim yetiştiren bir aile olarak öne çıkmıştır. Bu çalışma, Benî Zühr ailesinin tıp alanındaki çalışmalarıyla tanınan mensuplarının çalışmalarını ve Endülüs tıp tarihindeki yerini incelemeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Endülüs, İsbiliye, Benî Zühr, tıp, ilim.

Banū Zuhr: A Physician Family in al-Andalus

Abstract

In the Middle Ages, al-Andalus was one of the remarkable regions in the field of medicine in the Islamic world. Important developments flourished especially between 10th-12th (H. 4th-10th) centuries in al-Andalus. The cities became prominent in the study of medicine and many physicians were grown in those cities such as Qurtuba (Córdoba), Tulaytula (Toledo), Ishbiliya (Seville) and Girnata (Granada) for approximately eight centuries during the Islamic rule. The physicians, who synthesized the theory of the medicine and their practices, transferred their experiences and knowledge to their children; therefore, the medicine generally became a family profession. Physician Yunus b. Ahmad from Harran, who came to al-Andalus and settled in Qurtuba, and his sons Ahmad and Omar, who were famous physicians like him, were one of the early famous examples of this situation in al-Andalus. As a result of the ongoing studies in medicine in al-Andalus, the accumulation of the theory and practice was transferred within the family and certain families has emerged in the field of medicine. As a family that had educated physicians during the several generations, the family of Banū Zuhr from Ishbiliya was especially distinguished in this field among the famous families living in al-Andalus. In this context, this study aims to examine the works of the members of the Banū Zuhr family known for their medical works and their positions in the history of the Andalusian medicine.

Keywords: al-Andalus, Ishbiliya, Banū Zuhr, medicine, science.

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Orcid No: 0000-0002-1302-7873, ceadiguzel@istanbul.edu.tr.

Giriş

Emevîler döneminde 92/711 yılında başlayan fetih harekâtıyla İslâm hakimiyetine giren Endülüs, fethi takip eden üç yüzyıl içinde İslâm dünyasının önemli medeniyet havzalarından biri haline gelmiştir. İslâm fethinden önceki durumuyla kıyas edildiğinde İber Yarımadası'nda ilmî açıdan yaşanan bu esaslı dönüşümün temelinde, Abbâsîler zamanında bilhassa Hârûnürreşîd, Me'mûn ve Mu'tasım'ın hilafet dönemlerinde büyük hız kazanarak Arapça'ya tercüme edilen antik dünyanın bilim ve felsefe eserleriyle bu eserler üzerine Müslüman âlimler tarafından yapılan çalışmaların Endülüs'e aktarılması yer almaktadır. Tahsillerini ilerletmek amacıyla İslâm dünyasının çeşitli ilim merkezlerine yolculuk yapan Endülüslü öğrenciler yahut Doğu İslâm dünyasından ayrılarak Endülüs'e yerleşen âlimler tarafından İslâm medeniyetinin müşterek ilmî birikiminin Endülüs'e aktarılmasının sonucu olarak başta Kurtuba (Córdoba) olmak üzere Tuleytula (Toledo), İşbîliye (Sevilla), Sarakusta (Zaragoza) ve Belensiye (Valencia) gibi Endülüs şehirleri birer ilim merkezi olarak temayüz etmiştir. Eski Yunan'ın Bukrât ve Câlînûs adıyla Arapça'ya tercüme edilen büyük tıp bilginleri Hipokrat ve Galen'in eserleri; Antakyalı Dioskorides'in eczacılık çalışmalarına temel teşkil eden *Materia Medica*'sı ve İbn Vahşiyye'nin *el-Filâhatü'n-nabatiyye*'si, bu çalışma bağlamında Doğu İslâm dünyasından Endülüs'e taşınan başlıca eserlerdir. Bu çalışmaların Endülüs'te tanınmaya başlamasıyla birlikte Endülüs'te tıp alanında özellikle X-XII. yüzyıllarda önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Özellikle Benî Zühr ailesinden Ebû Mervân Abdülmelik b. Zühr (ö. 557/1162) ve İbn Rüşd'ün (ö. 595/1198) yaşadığı VI/XII. asırda Endülüs İslâm dünyasının tıp çalışmalarıyla öne çıkan merkezlerinden biri olmuştur.¹

Endülüs'te yaşanan bu gelişmelerin Avrupa'daki çalışmalar üzerinde son derece önemli etkisi bulunmaktadır. Zira Endülüs'te İslâm hakimiyetinde veya hıristiyan krallıkların idaresi altındaki topraklarda yaşayan ve müslümanların sahip oldukları ilmî birikimden yakinen haberdar olan hıristiyan halk, İslâm medeniyetinin ilmî birikimini Latince'ye tercüme etmek suretiyle Batı dünyasına aktarmaktaydı. Müslüman âlimlerin tıp, eczacılık, botanik, matematik, geometri ve astronomi gibi alanlarda yazdıkları eserler ilk zamanlarda münferit olarak Arapça'dan Latince'ye tercüme edilirken, 478/1085 yılında Tuleytula'nın düşüşünden yarım asır kadar sonra Toledo başpiskoposu Raimundo tarafından Toledo Mütercimler Okulu'nun kuruluşuyla birlikte sistematik bir tercüme hareketi ortaya çıkmıştır. Toledo'da teşekkül eden bu tercüme okulu model alınarak kısa bir süre sonra Montpellier, Salerno ve Bologna gibi şehirlerde benzeri merkezler kurulmuştur.² Benî Zühr ailesinden Abdülmelik b. Zühr'ün *et-Teysîr fi'l-müdüvât ve't-tedbîr* adlı eseri bu merkezlerde Latince'ye tercüme edilen başlıca tıp eserlerinden biridir.

Endülüs'teki ilmî çalışmalar büyük ölçüde Doğu İslâm dünyasını takip etmiş olsa da, ders mekan ve usulleri bakımından bir takım farklılıklar mevcuttur. Bu bağlamda işaret edilmesi gereken en temel farklılık, tıp öğretimi Doğu İslâm dünyasında genel olarak bîmâristânlarda yapılıyorken, Endülüs'te çoğunlukla tabibin hastayı muayenesi esnasında gerçekleştirilmiş oluşudur. Endülüs'teki yaygın uygulamaya göre hasta muayene edilirken öğrenci hazır bulunur, tabibin hastaya sorduğu soruları dinler ve muayeneyi izler, ardından tabip ve öğrencisi arasında hastanın durumu ve tedavisi hakkında konuşma yapılırdı.³ Bu uygulamanın sonuç olarak teorik tıp bilgisi ve uygulama tecrübesinin Endülüs'te aile içinde babadan oğula aktarımını daha da yaygınlaştırdığı düşünülebilir.

¹ Doğu İslâm dünyasından Endülüs'e aktarılan ilmî birikim hakkında geniş bilgi için bkz. Mahmud Ali Mekki, "Ensayo sobre las Aportaciones Orientales en la España Musulmana", *Revista del Instituto Egipcio de Estudios Árabes* 11-12 (1963-1964), s. 7-140.

² Charles Burnett, "The Translating Activity in Medieval Spain", *The Legacy of Muslim Spain*, (ed. Salma Khadra Jayyusi), Brill, Leiden, 1992, s. 1038 vd.

³ Camilo Álvarez de Morales, "Medicina y Alimentación: Andalusíes y Moriscos", *Al-Andalus allende el Atlántico*, (ed. Mercedes García-Arenal), UNESCO-Fundación El Legado Andalusi, Granada, 1997, s. 135; karşılaştırma ve geniş bilgi için bkz. Ahmet Ağırakça, *İslâm Tıp Tarihi (Başlangıçtan VII/XIII. Yüzyıla Kadar)*, Nobel Tıp Kitapevleri, İstanbul, 2004.

1. Endülüs'te Tıp Çalışmaları ve Benî Zühr Ailesi

Endülüs'te İslâm hakimiyetinin başlangıcından Benî Zühr ailesinin tabip yetiştirmeye başladığı V/XI. yüzyıla kadar tıp alanında önemli gelişmeler görülmüştü. Endülüs'te İslâm hakimiyeti öncesinde San Isidro gibi hastalıkların tedavisi konusuyla ilgilenmiş bazı kişilerin bulunduğu bilinmekle birlikte, bu konuda bilinenler tılsımlarla karışık bir takım düşüncelerin aktarılmasından ibaretti. İnsan vücudunun yapısı ve işleyişi, hastalıkların sebepleri, teşhisi ve tedavi yolları gibi konular hakkındaysa herhangi bilgi bulunmamaktaydı.⁴ Girişte ifade edildiği üzere Endülüs'te tıp ve eczacılık alanındaki bilimsel çalışmalar Hipokrat, Galen ve Dioskorides gibi antik dünyanın meşhur tıp ve eczacılık bilginlerinin eserlerinin Arapça'ya tercüme edilmesi ve bu eserler esas alınarak İslâm dünyasında başlayan tıp ve eczacılık çalışmalarının III/IX. yüzyılda Doğu İslâm dünyasından Endülüs'e taşınması yoluyla başlamıştı. Tıp alanında Endülüs'te devam eden çalışmalar kayda değer sonuçlarını IV/X. yüzyıldan itibaren vermeye başlamıştı. Bilhassa Endülüs halifeleri Abdurrahman en-Nâsır (ö. 350/961) ve oğlu Hakem el-Müstansır (ö. 365/976) tarafından himaye edilen çok sayıda tabip çalışmalarını sürdürmekteydi. Diğer taraftan çok sayıda Endülüslü öğrenci tıp bilgisini derinleştirmek amacıyla Doğu İslâm dünyasının çeşitli merkezlerine gitmekteydi. Mesela yaşadığı dönemde Endülüs'ün en iyi tabiplerinden biri kabul edilen Muhammed b. Abdûn el-Cebelî tıp tahsili için 347/958 yılında Endülüs'ten ayrılarak Basra ve Mısır'a gitmiş, Mısır Bîmâristanı'nda başhekimlik yapmış ve 360/970 yılında Endülüs'e dönmüş ve Halife Hakem el-Müstansır tarafından saray hekimi olarak görevlendirilmişti.⁵

Endülüs bölgesinde tıbbın gelişimine katkıda bulunanlar arasında İslâm dünyasının çeşitli yerlerinden gelerek Endülüs'e yerleşen tabiplerin de payı bulunmaktaydı. Endülüs'te tıp çalışmalarının başlangıç ve gelişimine dair yazılmış en eski eser olan *Tabakâtu'l-etubbâ ve'l-hukemâ* adlı eserinde İbn Cülcül (ö. 384/994), Yunus b. Ahmed el-Harrânî (ö. IV/X. yüzyıl) adlı bir tabibin tarifi sadece kendisinde bulunan bir macun yaptığını, Kurtubalı birkaç tabibin bir araya gelerek bu macundan aldığını ve aralarında paylaşarak ihtiva ettiği bitkileri ve macunun yapılışını tespit ettiklerini kaydeder.⁶ Yunus b. Ahmed el-Harrânî'nin Ömer ve Ahmed isimli iki oğlu da babaları gibi Kurtuba'nın tanınmış tabipleri arasındaydı. Tıp bilgilerini ilerletmek üzere Bağdat'a giderek on yıl kaldıkları bu şehirde Sâbit b. Sinan'dan Câlî'nûs'un kitaplarını öğrenmiş ve başka tabiplerden de istifade etmişlerdi. Doğu'daki tahsil safhasının ardından Endülüs'e dönerek Halife Hakem el-Müstansır'ın hizmetine girmişlerdi.⁷ Harranlı Yunus b. Ahmed'in kendisi gibi tabip oğulları, tabipliğin babadan çocuklara aktarılan bilgi ve tecrübe yoluyla aile içinde devam edişine örnek teşkil etmesi bakımından da önemlidir. Endülüs'te tıp alanında, özellikle de cerrahiye yaptığı katkılarla tanınan ez-Zehrâvî (ö. 404/1013) de Harranlı Ahmed b. Yunus ve Ömer b. Yunus kardeşlerle aynı yıllarda Endülüs Emevî halifelerinin hizmetindeydi. Zehrâvî'nin otuz ciltlik bir tıp külliyyatı olan *et-Tasrif li-men aceze ani't-te'lif* adlı eseri tabipler arasında bir el kitabı haline gelmişti.⁸ Buraya kadar Endülüs'te tıp çalışmalarının gelişimi hakkında özet bir şekilde verilen bilgiler, Benî Zühr ailesinin tanınmaya başladığı dönemde tıp alanında önemli çalışmaların yapılmakta olduğunu göstermektedir.

Arap asıllı bir aile olan Benî Zühr'ün soyu İyâd b. Ma'd b. Adnân'ın soyundan gelmekteydi. Endülüs'ün fethinden bir süre sonra doğu sahil bölgesi şehirlerinden Şâtube'ye (Jâtiva) gelen Benî

⁴ Süleyman b. Hassân İbn Cülcül, *Tabakâtu'l-etubbâ ve'l-hukemâ*, (thk. Fuâd Seyyid), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1985, s. 92.

⁵ Sâid b. Ahmed Endelüsî, *Tabakâtu'l-ümem*, (thk. ve trc. Ramazan Şeşen), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2014, s. 202.

⁶ İbn Cülcül, *Tabakâtu'l-etubbâ*, s. 94-95. Yunus b. Ahmed el-Harrânî'nin taşıdığı nisbesinden Harranlı olduğu anlaşılacakla birlikte hayatının Endülüs'ten önceki safhası hakkında bilgi bulunmamaktadır.

⁷ İbn Cülcül, *Tabakâtu'l-etubbâ*, s. 112-113.

⁸ Endülüs'teki tıp ve eczacılık çalışmalarının genel bir panoraması için bkz. Cumhur Ersin Adıgüzel, "Bilim ve Kültür Hayatı: Tıp-Eczacılık", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti: IV – Endülüs*, (ed. Mehmet Özdemir), Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, s. 465-476.

Zühr ailesi, IX. yüzyılın ortalarında ise buradan ayrılarak İsbîliye'ye yerleşmiş⁹ ve zaman içinde İsbîliye'nin tanınan ailelerinden biri haline gelmiştir. Aileden tabip olarak yetişen ilk kişi olan Abdülmelik b. Muhammed'in babası Muhammed b. Mervân, Kurtuba'da şehir kadısı İbn Zerb, Muhammed b. Muâviye el-Kureşî, İshak b. İbrahim, Ebû Ali el-Kâlî, Ebû Muhammed el-Bâcî gibi âlimlerden fıkıh ve dil tahsil etmişti. Mesâil fikhında derinleşmiş bir âlim olmanın yanı sıra Arap dilinin inceliklerine de vakıf bir bilgindi. Kendisinden Ebû Abdullah el-Havlânî, Ebû Muhammed İbn Hazrec gibi dönemin tanınmış âlimlerinin de aralarında bulunduğu çok sayıda kişi ders almıştı. Abbâdîlerin hizmetinde görev yapmaktayken görevinden el çektilerle İsbîliye'den uzaklaştırılmıştı. 422/1031 yılında Talebîre'de (Talevera) 86 yaşındayken vefat etmişti.¹⁰ İsmi daima Endülüs'teki tıp çalışmalarlarıyla birlikte zikredilen Benî Zühr ailesinden tabip olarak yetişen ilk kişi Muhammed b. Mervân'ın oğlu Abdülmelik olup, aile kendisiyle birlikte beş kuşak boyunca kesintisiz tabip yetiştirmişti. Benî Zühr ailesinin tıp sahasında sahip olduğu bilgi ve tecrübe, bu birikimin ailenin kız çocukları tarafından da öğrenilmesine imkan vermiş ve aile kadın tabipler de yetiştirmişti. Mesela Ebû Mervân Abdülmelik b. Zühr'ün kızı ve bu kızından doğan kız torunu da tıp ve hastalıkların tedavisi konusunda bilgi sahibiydi. İbn Ebû Usaybia'nın (ö. 668/1269) açıkça ifade ettiği üzere bu kadın tabipler kadın hastaları tedavi etmekteydi. Muvahhidler Devleti hükümdarı el-Mansûr'un annesi vefat ettiği zaman, hükümdar ve çocukları saraya sadece Benî Zühr ailesinin kadın tabiplerinin girişine müsaade etmişti.¹¹

Benî Zühr ailesine mensup tabipler yaşadıkları dönemde Endülüslülerin kendileriyle iftihar ettikleri kişilerdi. Şekundî'nin Endülüs'ün sahip olduğu meziyetleri ifade etmek ve memleketini Doğu İslâm dünyası karşısında savunmak üzere kaleme aldığı risalesinde yer alan "... *Sizde felsefede İbn Bâcce gibi; astronomi, felsefe ve geometride Hûdî hükümdarı el-Muktedir gibi; tıpta 'Hayy b. Yakzân'ın müellifi İbn Tufeyl ve Benî Zühr gibi üç kuşak boyunca Ebû'l-Alâ, Ebû Mervân ve Ebû Bekir gibi tabipler çıkaran (aile) var mıdır?...*"¹² şeklindeki ifadeleri bu durumu açıkça ortaya koymaktadır.

2. Benî Zühr Ailesinden Tabip Olarak Yetişen Kişiler

2.1. Ebû Mervân Abdülmelik b. Muhammed

Zühr ailesi mensupları arasında tabip olarak tanınan ilk kişi Ebû Mervân Abdülmelik b. Muhammed b. Mervân b. Zühr'dür. İlk tahsilini İsbîliye'nin tanınmış fıkıh ve hadis bilginlerinden biri olan babası Muhammed b. Mervân'dan almıştı. Sâ'id el-Endelüsî'nin verdiği bilgiye göre Abdülmelik b. Muhammed tıp bilgisini ilerletmek üzere gittiği Kayrevan ve Mısır'da uzun süre kalmıştı. Bu şehirlerde uzun yıllar baştabip olarak çalışmıştı.¹³ Endülüs'e döndükten sonra Endülüs'ün doğu sahilindeki şehirlerden biri olan Dâniye'ye (Denia) gelmişti. O esnada burada hüküm süren Mücâhid el-Âmirî'nin ondan şehirden ayrılmayarak kendi yanında kalmasını istemiş, bunu kabul eden Abdülmelik'e büyük ikram ve ihfanda bulunmuştu. Yaşadığı dönemde şöhreti Dâniye sınırlarını aşmıştı. Dâniye'de ne kadar yaşadığı tam olarak bilinmemekte birlikte, daha sonra İsbîliye'ye dönmüş ve 470/1078 yılında burada vefat etmişti.¹⁴ Onun Dâniye'de vefat ettiği de kaydedilmiştir.¹⁵ İbn Abdülmelik (ö. 703/1303), Abdülmelik b. Muhammed'in Kayrevan ve Mısır'a yaptığı bu ilim yolculuğunun ardından

⁹ Muhammed el-Arabî el-Hattâbî, *et-Tib ve'l-etbbâ fi'l-Endelüsi'l-İslâmiyye*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1988, I, 278.

¹⁰ Ebû'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, (thk. İbrahim el-Ebyârî), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Kahire, 1989, II, 752-753; Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed Makkarî, *Nefhu't-tib min gusni'l-Endelüsi'r-ratib ve zikru vezirihâ Lisânüddîn İbni'l-Hatib*, (thk. İhsan Abbâs), Dâru Sadr Beyrut, 1968, II, 244-245; III, 432.

¹¹ Ebû'l-Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed b. Kâsım İbn Ebû Usaybia, *Uyünü'l-enbâ fi tabakâti'l-etbbâ*, (thk. Nizâr Rıza), Dâru'l-Mektebeti'l-Hayât, Beyrut, 1965, s. 524.

¹² Makkarî, *Nefhu't-tib*, III, 192-193.

¹³ Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, s. 208; Makkarî, *Nefhu't-tib*, II, 244.

¹⁴ Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, s. 208; İbn Ebû Usaybia, *Uyünü'l-enbâ*, s. 517.

¹⁵ Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed İbn Abdülmelik, *ez-Zeyl ve't-tekmile li-kitâbeyi'l-Mevsûl ve's-Sıla*, (thk. İhsan Abbâs, Muhammed Benşerîfe, Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Tunus, 2012, III, 30; Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân mim mâ sebete bi'n-nakl evi's-semâ ev esbetehü'l-a'yân*, (thk. İhsan Abbâs), Dâru Sadr, Beyrut, 1968-1971, IV, 437.

Endülüs'e beraberinde çeşitli alanlara dair telif edilmiş birçok kitapla döndüğünü, İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) *el-Kânûn fi't-tıb* adlı eserini de Endülüs'e ilk getiren kişinin o olduğunu kaydetmektedir.¹⁶ Abdülmelik b. Muhammed'in günümüze ulaşan herhangi bir eseri bilinmemekle birlikte, kaynaklar hamamda yıkanmanın insan vücudunu kokuttuğu ve mizacının terkiibini bozduğu şeklinde İslâm dünyasının meşhur tabiplerinin görüşleriyle ters düşen bazı iddialarının bulunduğunu kaydetmektedir.¹⁷

2.2. Ebü'l-Alâ Zühr b. Abdülmelik

Benî Zühr ailesinde tabip olarak şöhret bulan ikinci kişi, Abdülmelik b. Muhammed'in oğlu olan Ebü'l-Alâ Zühr b. Abdülmelik idi. Endülüslü âlim ve tabakât yazarı İbnü'l-Ebbâr (ö. 658/1260) onun İşbiliye halkından olup Şâtibe'de yetiştiği bilgisini vermektedir. İlim tahsili için Kurtuba'ya giderek Ebû Ali el-Gassânî (ö. 498/1105) ve Endülüs'ün diğer önde gelen âlimlerinden ders alarak hadis alanında geniş birikim elde etmişti.¹⁸ Tıp konusunda sahip olduğu geniş bilgiyle yetkin bir hekim olarak tanınan Zühr b. Abdülmelik'in hastalıkların teşhis ve tedavisi konusunda telif ettiği eserleri vardı. Zühr b. Abdülmelik, Yûsuf b. Tâşfîn (ö. 500/1106) ordusuyla Endülüs'e geçip Mülûkü't-Tavâif hükümdarları da askerleriyle kendisine katıldığı dönemde İşbiliye merkezli Abbâdîlerin hükümdarı el-Mu'temid (ö. 488/1095) ile tanışarak Abbâdîlerin hizmetine girmiş ve genç yaşta tıp alanında tanınmaya başlamıştı.¹⁹ Murâbitların Endülüs'e hakim oldukları dönemde önemli bir konum elde etmişti. Tıbbın yanı sıra edebiyatla da meşgul olmuştu. İbn Ebû Usaybia, Ebü'l-Aynâ el-Mısırî'yi Ebü'l-Alâ'nın hocaları arasında; Şâtubeli şair Ebû Âmir İbn Yennak'ı da önde gelen öğrencisi olarak kaydetmektedir. *Kitâbü'l-Havâs*, *Kitâbü'l-Edviyeti'l-müfredede*, *Kitâbü'l-İzâh bi-şevâhidi'l-iftidâh fi'r-red alâ İbn Rıdvân fîmâ raddehû Huneyn ibni İshâk fî Kitâbi'l-Medhal fi't-tıb*, *Kitâbü Halli şükûki'r-Râzî alâ Kitâbi Câlînûs*, *Kitâbü'l-Mücerrebât*, *Makâle fi'r-red alâ Ebî Ali İbn Sînâ fî mevâzi'i min kitâbihî'l-edviyeti'l-müfredede*, *Kitâbü Niketi't-tıbbiyye*, *Makâle fî bestihî li-risâleti Ya'kûb ibn İshâk el-Kindî fî terkîbi'l-edviye* adlı eserleri vardı. *Regimen Sanitatis* ile *Liber Zoar de curatione lapidis* başlığıyla Latince'ye tercüme edilen ve Ebü'l-Alâ'ya atfedilen iki eser daha vardır.²⁰ Murâbit hükümdarı Ali b. Yûsuf b. Tâşfîn'in (ö. 537/1143) emriyle ölümünden sonra eserlerinden bazıları Endülüs ve Mağrib'de bir araya getirilmişti.²¹ 525/1130 yılında Kurtuba'da vefat etmiş, memleketi İşbiliye'de defnedilmişti.²²

Eserleri arasında en fazla şöhret bulan iki eserden biri, oğlu Abdülmelik'e tıbbın inceliklerini öğretmek amacıyla yazdığı *et-Tezkire* veya *Kitâbü'n-Nüketi't-tıbbiyye* adıyla bilinen eser, diğeriyse *Kitâbü'l-Mücerrebât* adlı eseri idi. Bu eserlerden ilki Eski Yunan geleneği takip edilerek telif edilmişken, ikinci eserin klasik İslâm kaynaklarında “tetabbüb” şeklinde ifade edilip halk arasında geleneksel olarak bilinen tedavi usulleriyle dolu olduğu görülür. Bu yönüyle Zühr b. Abdülmelik, her iki geleneği de mezceden bir tabip olarak karşımıza çıkmaktadır.²³ Hastalıkların ortaya çıkışı ve tedavi yolları konusunda araştırmalar yapan tabiplerden biri olan Zühr b. Abdülmelik, uzun yıllar süren tabipliği boyunca elde ettiği tecrübelerini bir araya getirerek bu eserini telif etmişti. Bu yönüyle eser, teorik tıp bilgisiyle uygulamanın bir senteziydi.²⁴ Eserin ilk kısmında göz hastalıkları, taş ağrıları, kulak ağrıları, boğaz ve solunum sorunları gibi rahatsızlıkların tedavisinde kullanılan bazı ilaçların

¹⁶ İbn Abdülmelik, *ez-Zeyl ve't-tekmile*, III, 30.

¹⁷ Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, s. 208.

¹⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah İbnü'l-Ebbâr, *el-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla*, (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Tunus, 2011, I, 487-488.

¹⁹ Makkarî, *Nefhu't-tıb*, III, 432.

²⁰ Cristina Alvarez Millán, “Las traducciones latinas atribuidas a Abū l-'Alā' Zuhr”, *Anaquel de Estudios Árabes*, 5 (1994), s. 11-17.

²¹ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-ebnâ*, s. 517-519.

²² İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, I, 489.

²³ Luisa María Arvide Cambra, “Abu l-'Alā' Zuhr, The Quack of Al-Andalus”, *International Journal of Humanities Social Sciences and Education* 2, sy. 10 (2015), s. 100.

²⁴ Ebü'l-Alâ Zühr b. Abdülmelik, *Kitâb al-Mu'arrabât*, (nşr. ve trc. Cristina Álvarez Millán), Consejo Superior Investigaciones Científicas, Madrid, 1994, s. 26.

hazırlanışı hakkında bilgi vermiştir.²⁵ Ardından tedavi için kendisine gelen bazı kişilerin hastalıklarını tasvir ederek koyduğu teşhis ve takip ettiği tedavi yollarını açıklamıştır. Diğer meşhur eseri olan *Kitâbü'l-Mücerrebât*'ta bitki kök, yaprak ve çiçeklerinin ilaç yapımında kullanımı hakkında çeşitli tarifler bulunmaktadır. Mesela gül hakkında “*Taze gülün çok sayıda faydası vardır. Özellikle de kırmızı ve beyazı bir araya getirildiğinde bir mekanın kokusunu güzelleştirir. Aynı şekilde bazı içeceklerin ve tedavide kullanılan bazı macunların yapımında kullanılır ki, bu hususlar burada ifade edilmesine gerek duyulmayacak derecede iyi bilinmektedir. Gül, mide ağzının güçlü kapanmasına iyi gelir. Düğünçeğinin dört çeşidi vardır ve her birinin yakıcı, kurutucu, asitli ve ülser üreten noktaya kadar yakan özelliği bulunmaktadır. Kararınca kullanımı cilt için iyidir. Ezilmiş kökü hapşürmayı tetikler. Gülün faydaları çoktur ancak bu konu hakkında büyük eserimizde bahsettiğimiz için burası bunun yeri değildir.*”²⁶ demektedir. Eserde hastalıkların tedavisi için bitkilerin yanı sıra çeşitli hayvanlardan da istifade edilerek hazırlanan çok sayıda örnek de mevcuttur. Mesela kertenkelenin tedavide kullanımı hakkında şu bilgileri verir: “*Kertenkele timsahın yavru halidir. Nil'den çıkar ve ot içinde yaşar. Denize girdiğinde timsaha dönüşür, karada kertenkele olur. Câlînûs demiştir ki, 'Erkek veya kadın olsun, eğer bir kişiyi şişmanlatmak istiyorsan kertenkele yağını al, ez, boraks, Kirman kimyonu ve buğday unu ile karıştır. Bu karışımı şişmanlayıncaya kadar aralıksız birkaç gün boyunca bir tavuğa yedir. Şişmanlayınca tavuğu kes, pişir ve isteyen kişiye yemek olarak yedir. O kişi görülür bir şekilde şişmanlayacaktır. Eğer tavuğu kaynatırsan suyunu alman daha etkili sonuç verecektir. Eğer kertenkelenin dişini bir çocuğun üzerine asarsan korkmaz...*”²⁷

2.3. Ebû Mervân Abdülmelik b. Zühr

Tam adı Ebû Mervan Abdülmelik b. Zühr b. Abdülmelik b. Muhammed b. Mervân b. Zühr el-İyâdî'dir. Batı literatüründe Avenzoar, Avenzohar, Abhumeron, Abynzoar veya Abenzoar gibi isimlerle tanınmaktadır.²⁸ Benî Zühr ailesinden tabip olarak şöhret kazanan beş kuşağın ortasında bulunan Abdülmelik b. Zühr, “İbn Zühr” denince akla gelen ve ailenin en meşhur tabibidir. Dönemin önde gelen tabiplerinden olan babası Zühr b. Abdülmelik'in yanında yetişmiş ve tıbbı dair ilk bilgilerinin de babasından almıştır. Dîneverî'nin (ö. 282/895) *Kitâbü'n-Nebât* adlı eserini babasından okuyarak tedavilerde kullanılacak bitkiler hakkında geniş bir bilgiye sahip olmuştur. Abdülmelik b. Zühr'un doğduğu tarih kesin olarak bilinmemekteyse de buna dair çeşitli tahminler vardır. Bazı karinelere göre yola çıkarak 486/1093 yılında doğmuş olabileceği kabul edilmiştir.²⁹ 512/1118 yılında Ebû Muhammed İbn Attâb'dan Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) *el-Muvatta*'ı, Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim'in (ö. 261/875 *es-Sahih*'i Kâsım'ın *ed-Delâil*'i ve başka birçok eseri münâvele yoluyla almıştı.³⁰ Öğrenimi ilerletmek için Mısır ve Kayıran'a gitmiş, bir süre bu bölgede kalarak tıp bilgisini ilerletmiş ve ardından Endülü's'e dönmüştür.³¹

Abdülmelik b. Zühr İşbîliye'de, Ali b. Yusuf'un hükümdarlığı döneminde Murâbitların hizmetinde tabip olarak çalışmıştır. Daha sonra ise Muvahhidlerin ilk hükümdarı Abdülmü'min b. Ali'nin hizmetine girmiş, onun özel tabibi olarak görev yapmıştır.³² Muvahhidlere hizmeti esnasında büyük bir şöhret ve servet elde etmiştir. Tıp bilgisiyle Abdülmü'min el-Kûmî'nin (ö. 558/1163) güvenini kazanan Abdülmelik b. Zühr, hükümdarın nezdinde seçkin bir yere sahipti. Abdülmü'min el-Kûmî'nin

²⁵ Ebû'l-Alâ Zühr b. Abdülmelik, *Kitâb al-Mu'arrabât*, s. 61-62.

²⁶ Luisa María Arvide Cambra, “El Capítulo de la Letra Wāw en el *Kitâb Mu'arrabât al-Jawāşş, de Abû'l-'Alâ' Zühr*”, *Al-Andalus-Magreb* 3 (1995), s. 176. Ebû'l-Alâ Zühr b. Abdülmelik'in “büyük eser” ile, oğlu Abdülmelik için yazdığı *Kitâbü'n-Nüketi't-tubbiyye* adlı eserine işaret etmiş olması muhtemeldir.

²⁷ Luisa María Arvide Cambra, “El Capítulo de la Letra Wāw en el *Kitâb Mu'arrabât al-Jawāşş*”, s. 175.

²⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, IV, 436 vd; Gabriel Colin, “İbn Zühr”, *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*, MEB Yay, İstanbul, 1967, V/II, 838-840; Mahmut Kaya, “İbn Zühr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yay., İstanbul, 1999, XX, 469-472; R. Arnaldez, “İbn Zühr”, *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, Brill, Leiden, 1971, III, 976-979; Ahmet Ağrakça, *İslâm Tıp Tarihi*, s. 330-343.

²⁹ Sami Hamarne, *Târîhu türâsi'l-ulûmi't-tubbiyye*, Câmî'atü Yermuk, Ürdün, 1985, s. 371.

³⁰ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, III, 218.

³¹ Muhammed el-Arabî el-Hattâbî, *et-Tib ve'l-etubbâ*, I, 277.

³² Fadıl es-Sibâî, “et-Tabîbü'l-Endelüsî Abdülmelik b. Zühr min hilâli kitâbihi't-Teysîr”, *ed-Dâre* 11, sy. 2 (Eylül 1985), s. 100.

hizmetinde saray hekimi ve veziri olarak görev yapmıştır.³³ Abdülmelik b. Zühr, hükümdar için *et-Tiryâku 's-seb 'înî* adlı eserini telif etmiştir. Daha sonra *et-Tiryâku 'l-intileti* adıyla bu eserin bir özetini de yazmıştı.³⁴

Abdülmelik b. Zühr'ün iki kürek kemiği arasında çıkan bir çıban ölümüne sebep olmuştur. Bu hastalığı tedavi etmek için merhem ve ilaçlar hazırlamış ve ilk zamanlarda sonuç da almıştı. Fakat hastalığın ilerleyen safhalarında tedavi sonuç vermemiş, Abdülmelik b. Zühr 557/1162 yılında vefat ederek İşbiliye'de defnedilmişti.³⁵ Vefatıyla ilgili kaynaklarda şu rivayet de vardır: "...İnciri çok seven ve bol miktarda incir tüketen Abdülmelik b. Zühr'e, çağdaşı olan el-Fâr isimli İşbiliyeli bir tabip, eğer bu şekilde incir yemeye devam ederse yara çıkmasının muhakkak olduğunu söylerdi. Abdülmelik b. Zühr ise, katiyen incir yemeyen bu meslektaşına, eğer incir yemezse bir çeşit felç geçireceğini söyleyerek karşılık verirdi..." Nitekim sonunda her iki tabip de haklı çıkmıştır: Abdülmelik b. Zühr tümörden dolayı hayatını kaybetmiş, el-Fâr ise felç geçirmiş ve bir süre sonra vefat etmiştir.³⁶

Abdülmelik b. Zühr'ün tıp ilmindeki büyük birikiminin yanı sıra edebiyat ve dinî ilimlere dair de geniş bilgi sahibi olduğu bilinmektedir. Esasen o, döneminin eğitim usulünce ilk olarak dini ilimleri tahsil etmişti, bunun yanı sıra edebiyat alanında da güçlüydü. İslâm dünyasında döneminin önde gelen ediplerinden Harîrî (ö. 516/1122) ile mektuplaşmışlar, yazıdaki kabiliyetlerini gören Harîrî hem babası Zühr'e hem de Abdülmelik'e meşhur *Makâmât*'ını rivayet etme konusunda icazet vermiştir.³⁷ Bununla birlikte Abdülmelik b. Zühr, kimi araştırmacılar tarafından sadece tıp alanında yazan ilk Endülüslü tabip olarak kabul edilmektedir.³⁸

Tıbbıya dair çok sayıda eser telif eden Abdülmelik b. Zühr'ün en önemli eseri *Kitâbu 't-teysîr fi 'l-müdâvât ve 't-tedbîr* idi. Eserin telifini vefatından birkaç sene önce tamamlamıştır. Mişel el-Hûrî tarafından tahkik edilen nüsha ise 561/1166 tarihlidir.³⁹ Endülüslü'de telif edilmiş tıp eserleri arasında seçkin bir yere sahip olan *et-Teysîr* XIII. yüzyılın sonlarına doğru Endülüslü Yahudiler tarafından önce Arapça'dan İbranice'ye, daha sonra ise İbranice'den Latince'ye tercüme edilmiştir.⁴⁰ *et-Teysîr*'in, hastalıkların teşhis ve tedavisi hakkında verdiği bilgiler dolayısıyla bir tıp kitabı olduğu şüphesizdir, bununla birlikte ilaç yapımında bitkilerin kullanımı veya çeşitli şurupların hazırlanmasında gözetilecek ölçüler hakkında verilen bilgiler, eserin eczacılık yönüne de işaret etmektedir.

Abdülmelik b. Zühr'ün diğer kitapları ve çağdaşı olan Endülüslü tabiplerin telif ettikleri eserler arasında ana eser olarak kabul edilen *et-Teysîr*, müellifinin öğrenim, gözlem ve tabiplik tecrübelerinin bir ürünüdür. Eserinin baş kısmında sağlığın muhafazası konusundaki görüşleri günümüzde koruyucu hekimlik kapsamında değerlendirilmektedir. Bu konudaki görüşlerini aktardıktan sonra her organla ilgili rahatsızlıklar ve bunların tedavi yöntemlerine dair açıklamalara yer verilmektedir. Kendi içerisinde iki ciltten oluşan kitabın ilk cildinde her bir organ ile ilgili hastalıklar, bunların belirti ve teşhisi açıklanmıştır. Eserin ikinci cildindeyse tedavi için kullanılacak çeşitli ilaçlar tarif edilmiştir. Kitabın son kısmında ise Abdülmelik b. Zühr, insan sağlığı için gerekli olan bilgileri verdiğini ve sağlığın korunması veya hastalıkların tedavisi için bunlara uyulması gerektiğini tavsiye etmektedir. Her birini tek tek yazması halinde hem çok uzun, hem de ağır bir eser ortaya çıkacağından eserini veciz bir şekilde kaleme aldığını ifade etmektedir. Eğer bu tedavi yöntemlerinde istenilen sonuca ulaşırsa bunun Allah'ın bir ikramı, tedaviye cevap vermezse kendisinin ancak gayret ettiğini ve Allah'ın da buna şahit olduğunu yazmaktadır.⁴¹ *et-Teysîr*, Avrupa üniversitelerinde XVIII. yüzyıla

³³ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnu 'l-enbâ*, s. 519.

³⁴ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnu 'l-enbâ*, s. 520.

³⁵ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnu 'l-enbâ*, s. 521.

³⁶ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnu 'l-enbâ*, s. 520.

³⁷ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, III, 218.

³⁸ Álvarez de Morales, "Medicina y Alimentación", s. 140.

³⁹ Abdülmelik b. Zühr, *et-Teysîr fi 'l-müdâvât ve 't-tedbîr*, (thk. Mişel el-Hûrî), Dâru'l-Fikr, Dımaşk, 1983, s. 487.

⁴⁰ Sami Hamarne, *Târîhu türâsi 'l-ulûmi 't-tubbiyye*, s. 373.

⁴¹ Abdülmelik b. Zühr, *et-Teysîr*, s. 486.

kadar ders kitabı olarak okutulmuştur.⁴² Diğer pek çok eserde görülebilecek bir üslub olarak Abdülmelik b. Zühr de eserini karşısındaki bir muhatabına ders anlatıyormuş gibi yazmıştır. Bu özelliği eserin bir ders kitabı olarak okutulmasını kolaylaştıran sebeplerden biri olarak görülebilir.

Endülüs tarihi alanındaki çalışmalarıyla tanınan Gabriel Colin'in ileri sürüp başka ilim adamlarınca tekrar edilen Abdülmelik b. Zühr'ün *et-Teysîr* adlı eserini İbn Rüşd'ün isteği üzerine yazdığı yönündeki görüş gerçeği yansıtmıyor olsa gerekir.⁴³ İbn Rüşd'ün *el-Külliyât*'ında belirttiği üzere, Abdülmelik b. Zühr'den çok beğendiği bu eseri istemiş ve bir nüsha istinsah etmiştir.⁴⁴ Nitekim Endülüs kaynaklarında İbn Rüşd'ün Abdülmelik b. Zühr'ü döneminde tıp alanında en bilgili kişilerden biri olarak gördüğü ifade edilmektedir.⁴⁵

Yukarıda işaret edildiği üzere Abdülmelik b. Zühr, Abdülmü'min el-Kûmî için *et-Tiryâku's-seb'îni*'yi telif etmişti.⁴⁶ Oğlu Ebû Bekir Muhammed içinse *Tezkire fî emri'd-devâi'l-müşhil* ile *Tezkire fî ilâci'l-emrâz* adlı eserlerini yazmıştı.⁴⁷ Abdülmelik b. Zühr'ün *et-Teysîr* adlı eseri dışında, 550/1155 yılı dolaylarında telif ettiği *Kitâbü'l-Ağziye* adlı önemli eseri de günümüze ulaşmış ve neşredilmiştir. Bu eserde çeşitli gıda ve yiyecekler, sağlıklı beslenmenin öneminden bahsetmekte, ayrıca bitkisel ve hayvansal çeşitli ilaçlar hakkında bilgi vermektedir. Bu eserlerin dışında, çeşitli yazma eser kütüphanelerinde nüshaları bulunan ve henüz tahkik edilmemiş eserleri de mevcuttur. Bunlardan biri, koruyucu hekimlik çerçevesinde sağlığı koruma yolları ile tabibin sahip olması gereken "âdâb"dan –günümüzdeki isimlendirilişiyile tıp etiğinden- bahsettiği *el-İktisâd fî islâhi'l-enfus ve'l-ecsâd* adlı eseridir. Bu eserini İbrahim b. Yusuf b. Tâşfin (ö. 540/1146) için yazmıştır ve eserin telifini 515/1121 yılında tamamlamıştır.⁴⁸ Bu eserler dışında Abdülmelik b. Zühr'ün müshillerin imal ve kullanım şekillerini konu edinen *Kitâbu'z-zîne*; böbrek rahatsızlıklarını ele aldığı *Fî ileli'l-külâ*; alaca hastalığı ile ilgili olan *Risâle fî 'ileti'l-baras ve'l-behak*; öksürük tedavisi, ishal yapıcı ilaçlar ve tedavide kullanılan ilaçların etkilerinin izlenerek tedaviye devam edilip edilmeyeceğinin tespit edilmesi gibi meseleleri ele aldığı *et-Tezkire*; çeşitli hastalıklar ve sebepleri hakkında telif ettiği *Kitâbü'l-Kânûn*; balın şekere tercih edilmesi gerektiğini savunduğu *Tafdîlü'l-asel ale's-sükker* adlarında küçük hacimli eserleri de vardır.⁴⁹ Bu eserini, şurup ve macun yapımında balın mı yoksa şekerin mi kullanılmasının daha uygun olacağını sorulması üzerine yazmış olduğu anlaşılmaktadır. Balın şekere mutlak anlamda tercih edilmesi gerektiği görüşünde olmayan Ebû Mervân Abdülmelik, şurup yapımında balın tercih edilmesi gerektiğini, zira şekerin kullanıldığı şurubun bulanık olacağını, balın kullanılması halinde ise koku, renk ve lezzet açısından şekere kıyasla daha iyi sonuç alındığını, ayrıca balın kullanımının kıvam için daha uygun olduğunu ifade eder.⁵⁰ Bununla birlikte balın olmadığı durumlarda şekerin şurup yapımında kullanımının uygun olacağını da ifade etmektedir. Diğer taraftan mesanede ve mide ağzında görülen bazı hastalıkların tedavisinde şekerin tercih edilmesinin daha uygun olacağı görüşündedir.⁵¹ Kendisinden başta oğlu Muhammed ve Abdullah b. Galenduh olmak üzere ders alan çok sayıda öğrenci bulunmaktaydı.⁵²

Abdülmelik b. Zühr'ün hekimliğinin öne çıkan bazı özellikleri üzerinde araştırmacılar ittifak halindedirler. Bu özellikleri, hastalıkların teşhis ve tedavisinde sadece tıp ilminin kabul ettiği bilgilerle

⁴² Fadıl es-Sibâî, "et-Tabîbü'l-Endelüsî Abdülmelik b. Zühr", s. 103.

⁴³ Gabriel Colin, "İbn Zühr", *İA*, V/II, 839.

⁴⁴ İbn Rüşd'den alıntı için bkz. Muhammed el-Arabî el-Hattâbî, *et-Tib ve'l-etbbâ*, I, 282; İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, II, 616. Ayrıca bkz. İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, III, 219.

⁴⁵ İbn Abdülmelik, *ez-Zeyl ve't-tekmile*, III, 13; Henry Azar, *The Sage of Seville: Ibn Zuhr, His Time and His Medical Legacy*, The American University in Cairo Press, Kahire, 2008, s. 79 vd.

⁴⁶ Sami Hamarne, *Târîhu türâsi'l-ulûmi't-tbbiyye*, s. 372.

⁴⁷ Fadıl es-Sibâî, "et-Tabîbü'l-Endelüsî Abdülmelik b. Zühr", s. 101.

⁴⁸ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, II, 616; İbn Abdülmelik, *ez-Zeyl ve't-tekmile*, III, 14; Fadıl es-Sibâî, "et-Tabîbü'l-Endelüsî Abdülmelik b. Zühr", s. 101.

⁴⁹ Ahmet Ağırakça, *İslâm Tıp Tarihi*, s. 340-342.

⁵⁰ Abdülmelik b. Zühr, "Tafdîlü'l-asel ale's-sükker", *et-Tib ve'l-etbbâ fî'l-Endelüsü'l-İslâmiyye*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1988, s. 311, 317.

⁵¹ Abdülmelik b. Zühr, "Tafdîlü'l-asel ale's-sükker", s. 317.

⁵² İbn Abdülmelik, *ez-Zeyl ve't-tekmile*, III, 13.

hareket etmesi; kendisinden önceki veya çağdaşı tabiplerin uygulamalarını doğruluklarını sorgulamaksızın kabul etmemesi ile hastalıkların teşhis ve tedavisi hakkında incelemeler yapması ve yazdığı kitaplarda ulaştığı sonuçlara dayanması olarak sıralamak mümkündür.⁵³

Abdûlmelik b. Zühr, *et-Teyssîr* adlı eserinde kendisinden önce herhangi bir tabip tarafından bahsedildiği bilinmeyen pek çok hastalığın teşhis ve tedavisi hakkında bilgiler vermektedir. Örneğin, uyuz hastalığının bulaşıcı olduğunu kendisinden önce herhangi bir tabibin tespit ettiği bilinmemektedir. Uyuzla ilgili olarak şu ifadeleri kullanır: Vücutta dış kısmında ortaya çıkan ve insanların sirke olarak bildikleri bu hastalık deride görülen kaşıntıdır. Eğer deri soyulursa, çok küçük olan bu canlı ortaya çıkar.” Abdûlmelik b. Zühr’ün aynı şekilde akciğer ameliyatları ve diyafram yaraları hakkında verdiği bilgiler de böyledir. Ayrıca ayaklarda görülen yarıkların kuruluktan kaynaklandığını, nem ve yağ eksikliğinden dolayı bu rahatsızlığın görüldüğünü ve tedavisinin de yağ ve nemin kazandırılması ile mümkün olduğunu belirten de yine kendisidir.⁵⁴ Galen ekolüne mensup bir tabip olan Abdûlmelik b. Zühr, Galen’in İslâm dünyasında *Hiletü’l-bur’* adıyla bilenen eserine *Kitâbu Hileti’l-bur’ li Câlînûs* adıyla bir şerh yazmıştır. Bu şerhin, Galen tıbbını eleştiren Râzî (ö. 313/925) karşısında Galen’i koruma gayesi de vardır.⁵⁵

Vücutta görülen uyuz hastalığıyla ilgili ilk olarak bilgi veren tabip Abdûlmelik b. Zühr’dür. Şu sözlerle bunu ifade etmektedir: “Vücutta dış kısmında ortaya çıkan ve insanların sirke olarak bildikleri bu hastalık deride görülen kaşıntıdır. Eğer deri soyulursa, çok küçük olan bu canlı ortaya çıkar.” Müslüman tabipler arasında yemek borusu fonksiyonunu görecekle bir boru ile suni beslenme de ilk olarak Abdûlmelik b. Zühr’de görülmektedir. Müfred ve mürekkeb ilaç yapımında derin bilgisi sahibi olup ilaç yapımında oldukça başarılıydı. Tıpta deney ve tecrübeye büyük önem vermekteydi. Çağdaşı ve kendisinden sonra yaşayan Endüslü tabipler Abdûlmelik b. Zühr’ün eserlerini tetkik ediyorlardı. Tıp alanındaki şöhreti Endülüs’te olduğu kadar Endülüs dışına da yayılmıştı. Abdûlmelik b. Zühr hakkında hastalıkları teşhisi ve tedavisine dair başka hiçbir tabip hakkında anlatılmayan pek çok olay anlatılması da onun tabipler arasındaki şöhretine işaret etmektedir.⁵⁶

İbn Ebû Usaybia’nın naklettiğine göre bir gün Muvahhid halifesi Abdûlmü’min el-Kûmî rahatsızlanmış ve müşhil şurubu içmesi gerekmişti. Fakat müşhil şurubunu sevmeyen halife bir türlü içmek istememekteydi. Bunun üzerine Abdûlmelik b. Zühr şurubun tadını bir formül ile güzelleştirerek halifenin şurubu içmesini sağlamış, suyun içinde üzümü demlenmeye bırakarak güçlü bir müşhil ilacı elde etmişti. Ayrıca halifeye on üzüm tanesi yemesinin kendisi için yeterli olacağını söylemişti. Bunu tatbik ettikten sonra sağlığına kavuşan halife, Abdûlmelik b. Zühr’e daha fazla değer vermeye başlamıştı.⁵⁷ Muhyiddin İbnü’l-Arabî’nin rivayet ettiğine göre Abdûlmelik b. Zühr sırtından hastalığı olan bir adam görmüştü. Yine bir gün adama rastladığında yaranın iyice büyüdüğünü ve adamın renginin sarardığını fark etmişti. Bu esnada adamın hemen yanı başında duran eski bir ibrik gözüne çarptı. Abdûlmelik b. Zühr adama bu ibriği kırmasını söyledi. Adam ise o ibrikle su içtiğini ve ondan başka hiçbir şeyi de olmadığını söyleyerek ibriği kırmak istemedi. Bunun üzerine Abdûlmelik b. Zühr yanındaki kişilerden ibriği kırmalarını istedi. İbrik kırıldığında Abdûlmelik b. Zühr dışında herkes şaşkındı, zira ibrikten bir kurbağa çıkmıştı. Abdûlmelik b. Zühr adama dönerek “Haydi geçmiş olsun, iyileştin artık. Şu içtiğin suya bir bak!” dedi. Gerçekten de adam bir süre sonra iyileşmişti.⁵⁸

2.4. Ebû Bekir Muhammed b. Abdûlmelik

⁵³ Mustafa Beşir el-Kâtib “el-Ağrâz ve’l-alâmât ve’t-tedbîr fi ba’di âfâti’s-sadr inde’t-tabîbi’l-Endelüsî Ebî Mervân Abdîlmelik b. Ebi’l-Alâ b. Zühr”, *Ebhâsü’n-nedveti’l-âlemiyyeti’s-sâdise litârîhi’l-ulûm inde’l-Arab*, (haz. Mustafa Mevâlidî), Câmî’atu Haleb, Haleb, 2003, 635; Abdunnasır el-Kaadân-Muhammed Bâsil Suffû, *Abdûlmelik b. Ebi’l-Alâ b. Zühr el-Endelüsî*, <http://ishim.net/articles.htm>. Erişim tarihi, 10.01.2020.

⁵⁴ Abdûlmelik b. Zühr, *et-Teyssîr*, s. 378.

⁵⁵ Ahmet Ağırakça, *İslâm Tıp Tarihi*, s. 342; İlhan Kutluer, “Câlînûs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1993), VII, 32-34.

⁵⁶ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü’l-enbâ*, s. 519 vd.

⁵⁷ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü’l-enbâ*, s. 520.

⁵⁸ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü’l-enbâ*, s. 520.

Benî Zühr ailesinin yetiştirdiği bir başka tabip, Ebû Mervan Abdülmelik b. Zühr'un Muvahhidler döneminde vezirlik de yapan oğlu Ebû Bekir Muhammed b. Abdülmelik idi. Muhammed b. Abdülmelik İşbîliye'de muhtemelen 504/1111 yılında doğmuştu.⁵⁹ Bununla birlikte İbn Abdülmelik ve Ebû Bekir Muhammed ile uzun yıllar arkadaşlık yapan İbn Dihye'den nakille Makkarî (ö. 1041/1632), onun doğum yılını 507/1114 olarak kaydettiğini nakletmektedir.⁶⁰ Muhammed b. Abdülmelik dinî ilimler ve dil alanında iyi bir tahsil göyerek çok yönlü bir âlim olarak temayüz etmişti. İşbîliye'nin tanınmış âlimlerinden Abdülmelik el-Bâcî'ye yedi yıl talebelik yapmış, Mâlikî fikhını incelikleriyle öğrendiği bu dönemde hocasından aralarında Sahnûn'un (ö. 240/854) *el-Müdevvene*'si, İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) *el-Musannef*'i gibi meşhur fıkıh ve hadis kitabının da bulunduğu çok sayıda eser okumuştur. Buhârî'nin *Sahih*'ini metin ve senetleriyle ezberlediği rivayet edilmiştir. İbnü'l-Ebbâr, onun tıp konusunda babasının yanı sıra dedesinden de istifade ettiğini kaydetmektedir. Babasından okuduğu eserler arasında babasının mektupla icazet aldığı Harîrî'nin *Makâmât*'ı da vardı.⁶¹ Tıbbın hem teorik bilgilerini hem de uygulamasını babasının yanında yetişerek öğrenmişti. İbn Ebû Usaybia, yaşadığı dönemde Endülüs'te tıp konusunda kendisini otorite olduğunu ifade etmektedir.⁶²

Muhammed b. Abdülmelik'in gençlik yıllarında Murâbitlar Devleti Endülüs'te son dönemlerini yaşamaktaydı. O dönemde babası Abdülmelik b. Zühr ile birlikte Murâbitların hizmetinde olup, Murâbitların yıkılmasının ardından Muvahhidlerin Endülüs'e hakim oldukları dönemde Muvahhidlerin hizmetine girmişti. 595/1199 yılında Merakeş'te vefat etmişti.⁶³ İbnü'l-Ebbâr, Muhammed b. Abdülmelik'in 91 yaşında vefat ettiğini kaydetmektedir. Yetiştirdiği talebeler arasında en meşhur olanı Ebû Cafer İbn Gazzâl idi.⁶⁴ Makkarî, Ebû Bekir Muhammed ile İbn Rüşt'ün Muvahhid halifesi el-Mansûr'un huzurunda münazarada bulunduğu bilgisini vermektedir. Bu münazarada İbn Rüşt, Muhammed b. Abdülmelik karşısında çeşitli argümanlar ileri sürerek Kurtuba'nın İşbîliye'den daha üstün bir şehir olduğunu savunmaktaydı.⁶⁵

Döneminin önde gelen şairlerinden biri olan Muhammed b. Abdülmelik dîvân sahibi bir şair olup müveşşah tarzındaki şiirlerinden dolayı "el-veşşâh" olarak da tanınmaktaydı.⁶⁶ Çeşitli konulara dair şiirler yazmış olup şiirlerinden bir kısmı büyük şöhret sahibi olduğu tıpla ilgiliydi. Bir şiirinde Câlînûs'un *el-Hiletü'l-bür'* adıyla Arapça'ya tercüme edilen eseri hakkında şöyle yazmıştı:

يترجي الحياة او لعيله حيلة البرء صنعة لعليل

حيلة البرء ليس في البرء حيله فاذا جاءت المنية

Hiletü'l-bür' tasnif edilmiştir yaşamak isteyen hasta için,

*Ölüm gelince Hiletü'l-bür' der ki çare yoktur tedavi için.*⁶⁷

Kabrine de şu şiirinin yazılmasını istemişti:

تأمل بفضلك يا واقفا و لا حظ مكانا دفعنا اليه

تراب الضريح علي صفحتي كأني لم أمش يوما عليه

أداوي الأنام حذار المنون فها أنا قد صرت رهنا لديه

⁵⁹ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, II, 250.

⁶⁰ İbn Abdülmelik, *ez-Zeyl ve't-tekmile*, IV, 440; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 248.

⁶¹ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, II, 249-250.

⁶² İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, s. 521.

⁶³ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, s. 522.

⁶⁴ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, s. 524.

⁶⁵ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, I, 155.

⁶⁶ Ebû Bekir Muhammed b. Abdülmelik'in şiirleri Fevzi Sa'd İsa tarafından 1983 yılında İskenderiye'de yayınlanmıştır.

⁶⁷ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 248.

Ey duran kişi, lütfen düşün,

Şu itildiğimiz yere bir bak!

İki yanımda mezar toprağı,

Sanki üzerinde hiç yürümemişim.

Ölümden kurtarmak için insanları tedavi ederdim,

Şimdi ölüm elinde ben zebun oldum.⁶⁸

2.5. Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed

Benî Zühr ailesinin yetiştirdiği son meşhur tabip Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed'dir. 577/1181 yılında İsbîliye'de doğan ve tıpla ilgili bilgilerini babası Muhammed b. Abdülmelik'ten alan Abdullah b. Muhammed, aynı zamanda ilaç yapımı konusunda da geniş bilgi sahibiydi. Babasından okuduğu eserler arasında meşhur botanik âlimi Ebû Hanife ed-Dîneverî'nin *Kitâbü'n-Nebât* adlı eseri de bulunmaktaydı. Genç yaşta tıbbın inceliklerine vakıf bir tabip olarak temayüz eden Abdullah b. Muhammed, Muvahhid halifesi Muhammed en-Nâsır'ın hizmetine girerek daha önce babasının yürüttüğü görevi devralarak saray hekimi olmuştu. Halife Muhammed en-Nâsır'ın Mehdiye'yi ele geçirdiği günlerde bu şehre ulaşmış ve halifenin saray hekimi olarak hizmet etmeye başlamış ve tıp alanında sahip olduğu geniş bilgiden dolayı halifenin saygınlığını kazanmıştı. Ne var ki bu görevi uzun sürmemiş, 602/1206 yılında Selâ şehrinde zehirlenerek vefat etmişti. Önce Selâ'da defnedilmiş ardından İsbîliye'ye nakledilmiştir.⁶⁹ Küçük oğlu Ebü'l-Alâ Muhammed de babası gibi iyi bir tabip olup Câlînûs'un kitapları hakkında geniş bilgi sahibiydi ancak hayatı hakkında başka bilgi bulunmamaktadır.⁷⁰

Sonuç

İslâm orduları tarafından fethedilerek müslüman toprakları arasına katılan Endülüs, fetihle birlikte başlayan ilmî faaliyetler neticesinde süreç içerisinde İslâm medeniyetinin parçası olmuştur. Özellikle X-XII. yüzyıllar arasında başta Kurtuba olmak üzere Tuletula, İsbîliye, Sarakusta ve Belensiye gibi şehirler Endülüs'te önemli birer ilim merkezi haline gelmiştir. Bu şehirlerde devam eden ilmî faaliyetler bir taraftan şehirlerde yerleşik bir ilmî geleneğin oluşmasını sağlarken diğer taraftan da ilmî birikimin babadan çocuklara aktarılmasıyla ulema ailelerin ortaya çıkmasına da imkan vermiştir. Yahya b. Yahya el-Leysî'nin (ö. 234/849) soyundan gelen çok sayıda fakih ile Bakî b. Mahled'in (ö. 276/889) soyundan gelen muhaddisler bu duruma verilebilecek ilk örneklerdendir.

İlmî hayatta görülen ulema aileler olgusu, dinî ilimlerde görüldüğü gibi, farklı alanlarda görülmektedir. Özellikle tıp alanında teorik bilgi ile uygulama tecrübesini babalarından öğrenmek suretiyle tabip olarak yetişen çok sayıda kişi ve bu alanda tanınmış pek çok aile mevcuttur. Endülüs'te İsbîliye şehrinin tanınmış ailelerinden biri olan Benî Zühr, beş nesil boyunca yetiştirdiği tabiplerle Endülüs tıp tarihinde önemli bir yere sahiptir. Ailede tabip olarak tanınan ilk kişi olan Abdülmelik b. Muhammed ve Benî Zühr ailesinden gelen tabipler, tıp alanındaki bilgi ve tecrübenin aile içinde babadan oğula aktarımının Endülüs'teki en güzel örneklerinden birini teşkil etmektedir. Hayatları hakkında bilgi bulunmamakla birlikte, Benî Zühr ailesinden bazı hanımların da kadın hastalıkların tedavisiyle ilgilenmiş olmaları yine aile içindeki bu bilgi ve tecrübe aktarımına işaret etmektedir.

⁶⁸ Makkarî, *Nefhu 't-tîb*, III, 434.

⁶⁹ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, s. 529.

⁷⁰ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, s. 530.

Tıp alanındaki yetkinliklerinin yanı sıra başta fıkıh ve hadis olmak üzere dinî ilimlerde geniş bilgi sahibi, Arap dilinin inceliklerine vakıf ve şair yönleri de olan kişiler oldukları görülmektedir. Endülüs'te siyasî açıdan önemli değişikliklerin yaşandığı bir dönemde yaşamışlardır. Aileden tabip olarak yetişen ilk kişi olan Abdülmelik b. Muhammed Endülüs Emevî Devleti döneminde doğmuş, ancak bu devletin yıkılışının ardından Endülüs'te yaşanan Mülûkü't-tavâif döneminde Mücâhid el-Âmirî'nin hizmetinde çalışmıştır. Zühr b. Abdülmelik Mülûkü't-tavâif döneminde doğmuş ve Abbâdîlerin hizmetinde çalışmış, ardından Murâbitlar döneminde Murâbit hükümdarlarının hizmetinde saray hekimi olmuştur. Abdülmelik b. Zühr ve oğlu Muhammed Murâbitlar döneminde doğmuş, hem bu devletin hem de Muvahhidlerin hizmetinde saray hekimliği yapmıştır. Tüm bu veriler, yönetimde görülen değişimlerin ailenin konumunu etkilemediğine işaret etmektedir. Bu çok yönlü âlim kişilikleri, önce Murâbitlar ardından da Muvahhidler döneminde hükümdarların kendilerine tazim, hürmet ve yakınlık göstermelerini sağlamıştır.

Benî Zühr ailesinin yetiştirdiği tabiplerin her biri yaşadıkları dönemde Endülüs'ün önemli tabipleri arasında kabul edilmekle birlikte, özellikle Abdülmelik b. Zühr'ün kendisinden sonraki tabiplerin çalışmaları üzerinde daha güçlü etkiye sahip olduğu anlaşılmaktadır. İbn Zühr dendiğinde kastedilen kişinin Abdülmelik b. Zühr oluşu da bu güçlü etkiyi gösterir. Onun tıp alanındaki etkileri Endülüs ve Mağrib bölgesi ile sınırlı kalmamış, *et-Teyşîr* adlı eserinin Latince'ye tercüme edilmiş olmasından dolayısıyla Batı'da yapılan tıp çalışmaları üzerinde de görülmüştür. Çeşitli şehirlerde ve farklı zamanlarda Latince tercümesi basılan *et-Teyşîr* XVIII. yüzyıla kadar Avrupa üniversitelerinde tıp kitabı olarak okutulmuştur.

Kaynakça

Abdülmelik b. Zühr, Ebû Mervân, *et-Teyşîr fi'l-müdâvât ve't-tedbîr*, (thk. Mişel el-Hûrî), Dâru'l-Fıkr, Dımaşk, 1983.

_____, “Tafdîlü'l-asele's-sükker”, *et-Tıbb ve'l-etıbbâ fi'l-Endelüsi'l-İslâmiyye* (thk. Muhammed el-Arabî el-Hattâbî), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1988.

Adıgüzel, Cumhur Ersin, “Bilim ve Kültür Hayatı: Tıp-Eczacılık”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti: IV – Endülüs* (ed. Mehmet Özdemir), Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, s. 465-476.

Ağırakça, Ahmet, *İslâm Tıp Tarihi (Başlangıçtan VII/XIII. Yüzyıla Kadar)*, Nobel Tıp Kitapevleri, İstanbul, 2004.

Álvarez de Morales, Camilo, “Medicina y Alimentación: Andalucías y Moriscos”, *Al-Andalus allende el Atlántico* (ed. Mercedes García-Arenal), UNESCO-Fundación El Legado Andalusí, Granada, 1997, s. 134-162.

Alvarez Millán, Cristina, “Las traducciones latinas atribuidas a Abū l-‘Alā’ Zuhr”, *Anaquele de Estudios Árabes*, 5 (1994), s. 11-17.

Arnaldez, R. “Ibn Zuhr”. *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, Brill, Leiden, 1971, III, 976-979.

Arvide Cambra, Luisa María, “Abu l-‘Ala’ Zuhr, The Quack of Al-Andalus”, *International Journal of Humanities Social Sciences and Education* 2/10 (2015), s. 99-102.

Arvide Cambra, Luisa María, “El Capítulo de la Letra Wāw en el *Kitāb Muḡarrabāt al-Jawāşş, de Abū'l-‘Alā’ Zuhr*”, *Al-Andalus-Magreb* 3 (1995), s. 171-179.

Azar, Henry, *The Sage of Seville: Ibn Zuhr, His Time and His Medical Legacy*, The American University in Cairo Press, Kahire 2008.

Burnett, Charles, “The Translating Activity in Medieval Spain”, *The Legacy of Muslim Spain*, (ed. Salma Khadra Jayyusi), Brill, Leiden, 1992, s. 1036-1058.

Colin, Gabriel, “İbn Zühr”, *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*, MEB Yay., İstanbul, 1967, V/II: 838-840.

Hamarné, Sami, *Târîhu türâsi 'l-ulûmi 't-tıbbiyye*, Câmîatü Yermuk, Ürdün, 1985.

el-Hattâbî, Muhammed el-Arabî, *et-Tıb ve 'l-etubbâ fi 'l-Endelüsi 'l-İslâmiyye*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1988.

İbn Abdülmelik el-Merrâküşi, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed, *ez-Zeyl ve 't-tekmile li-kitâbeyi 'l-Mevsûl ve 's-Sıla*, (thk. İhsan Abbâs, Muhammed Benşerîfe, Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Tunus, 2012.

İbn Beşkuvâl, Ebû'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik, *es-Sıla*, (thk. İbrahim el-Ebyârî), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Kahire, 1989.

İbn Cülcül, Süleyman b. Hassân, *Tabakâtü 'l-etubbâ ve 'l-hukemâ*, (thk. Fuâd Seyyid), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1985.

İbn Ebû Usaybia, Ebû'l-Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed b. Kâsım, *Uyûnü 'l-enbâ fi tabakâti 'l-etubbâ*, (thk. Nizâr Rıza), Dâru'l-Mektebeti'l-Hayât, Beyrut, 1965.

İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü 'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'î 'z-zamân mim mâ sebete bi'n-nakl evi 's-semâ ev esbetehü 'l-a'yân*, (thk. İhsan Abbâs), Dâru Sadr, Beyrut, 1968-1971.

İbnü'l-Ebbâr, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah. *et-Tekmile li-Kitâbi 's-Sıla*, (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Tunus, 2008.

el-Kaadân, Abdunnasır-Suffü- Bâsil, Muhammed, *Abdul Malek Ibn Zohor al-Andalusi*, <http://ishim.net/articles.htm>, Erişim tarihi, 10.01.2020.

el-Kâtib, Mustafa Beşir, “el-Ağrâz ve 'l-alâmât ve 't-tedbîr fi ba'di âfâti 's-sadr inde 't-tabîbi 'l-Endelüsî Ebî Mervân Abdilmelik b. Ebi'l-Alâ b. Zühr”, *Ebhâsü 'n-nedveti 'l-âlemiyyeti 's-sâdise litârîhi 'l-ulûm inde 'l-Arab*. haz. Mustafa Mevâlidî, Haleb: Câmî'atü Haleb, 2003.

Kaya, Mahmut, “İbn Zühr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yay., İstanbul, 1999, XX: 469-472.

Kutluer, İlhan, “Câlinûs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yay., İstanbul, 1993, VII, 32-34.

Makkarî, Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed, *Nefhu 't-tîb min gusni 'l-Endelüsi 'r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisânüddîn İbni 'l-Hatîb*, (thk. İhsan Abbâs), Dâru Sâdir, Beyrut, 1968.

Mekkî, Mahmud Ali, “Ensayo sobre las Aportaciones Orientales en la España Musulmana”, *Revista del Instituto Egipcio de Estudios Árabes* 11-12 (1963-1964), s. 7-140.

Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü 'l-ümem*, (thk. ve trc. Ramazan Şeşen), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2014.

Sıbâî, Fadıl, “et-Tabîbü 'l-Endelüsî Abdülmelik b. Zühr min hilâli kitâbihi 't-Teysîr”, *ed-Dâre* 11/2 (Eylül 1985), s. 99-116.

Zühr b. Abdülmelik, Ebû'l-Alâ, *Kitâb al-Mu'arrabât*, (nşr. ve trc. Cristina Álvarez Millán), Consejo Superior Investigaciones Científicas, Madrid, 1994.

Ekler:

Ek 1: Ebû Mervân Abdülmelik b. Zühr'ün *et-Teysîr* adlı eserinin Latince tercümesinin İbn Rüşd'ün *el-Külliyât*'ı ile birlikte 1542 yılında Venedik'te yapılan baskının kapak sayfası.

De Colligenda *A. 1542*
-YR

COLLIGET AVERROIS

Totam medicinam ingentibus voluminibus ab
alijs traditam mira quadam breuitate & ordi
ne sic ad amicum complectens, vt iure ab
omnibus liber iste medicorum stu
mulus cognominetur.

THEIZIR ABYNZOAR.

Morbos omnes, tam vniuersales q̄s particulares, & eo
rundem remedia continens, opus si quod aliud in cu
randis egrotis accuratum, egregium, vtilissimum.

Off. A. 1542. Colligenda Averrois de la Colligenda de la Colligenda de la Colligenda
Cuncta hec diligentius q̄s antea & reco
gnita & expornata & impressa.

Accesserunt postremo M. Anto. Zimarte dubia & solutiones in
supradictum Averrois colliget, nouum corollarium.

V E N E T I I S

Apud Officinam Scotum. D. Amadei, F.

1 5 4 2

Ek 2: Ebû Mervân Abdülmelik b. Zühr'ün *et-Teyşîr* adlı eserinin Latince tercümesinin 1542 yılında Venedik'te yapılan baskından bir sayfa.

